

ТУРКИСТОН БАЁЗЧИЛИК АНЪАНАСИ ВА ТАРАҚҚИЁТИ*Шукурова Зилола Юсуфовна¹*

Аннотация. Ушбу мақолада араб диёрида пайдо бўлган ва Туркистон ўлкаларида ривожланиб тараққий этган баёзларнинг тарихий эволюцияси ҳамда ривожланиш босқичлари ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар: Туркистон, баёз, кашкул, девон, антология.

Ҳар бир халқнинг ўзига хос тарихини, шеърятга муносабатини акс эттирувчи маънавий бойликлари бўлади. Ана шундай бойликлардан мумтоз адабиётда лирика ўзига хос ўринга эга. Аждодларимиз томонидан яратиб қолдирилган гўзал шеър намуналари турли манбалар, девон, баёз, куллиёт, тўплам орқали етиб келиб, шу орқали адабиёт намояндаларини, шоирларни кашф қиламиз. Булар орасида баёзлар турли даврда яшаб ўтган шоирларнинг ижодини бир ерга тўплаб халққа тақдим қилиниши билан диққатга сазовордир.

Баёзларнинг келиб чиқиш тарихига назар ташласак, улар дастлаб араб адабиётида VIII-XII асрларда пайдо бўлган². Унинг пайдо бўлиши шунчаки тасодикий ҳодиса эмас, балки ҳаётий зарурият сабабидан юзага келган. Кўпгина шоирлар ўзига хос яшаб ўтган салафларининг ижодидан баҳра олган, уларнинг услубини, шоирона тасвир усулларини қўллаш маҳоратини ўрганган. Бу эса ўзи севган, ёқтирган шоирларнинг ижодини бир ерга тўплаш ва ундан баҳра олиш эҳтиёжини туғдирган. Ёхуд оғзаки ижро қилинган ижод намуналари қачонлардир ўзгаришга учраши ёхуд йўқолиб кетиши сабабидан шеърят ихлосмандларида аждодлари томонидан яратилган улкан меросни қоғозга муҳрлаш эҳтиёжи пайдо бўлди. Бу анъана тез орада турли ҳудудларда тарқалиб, Ўрта Осиёга қадар етиб келди. Ўрта Осиёда эса баёз тузиш анъанаси қачон пайдо бўлгани ҳақида аниқ бир тарихий маълумот ҳозирча аниқлангани йўқ. Бироқ “қўлёзма институтларида сақланаётган баёзлар орасида энг қадимийси XV асрга тўғри келиши олимлар томонидан аниқланган”³. Демак, шу давр оралиғида баёз тузиш шаклланган.

Кейинчалик шоирлар шеърларини тўплам ҳолига келтириш турли ҳудудларда ёйилиб, баёз тузиш анъанаси кенг ривожланди. Хусусан, Ўрта Осиёда баёзларнинг дастлабки намунаси XV асрда учраса, бу анъана XX асрга қадар давом этди. Ҳозирги кунда ҳам баёзларнинг замонавий кўринишдаги вариантларини учратиш мумкин. Бироқ баёз тузиш анъанасининг энг гуллаган даври XIX - XX асрларга тўғри келади. Бу даврда баёзлар шоирлар ижоди билан таништиришда муҳим адабий қўлланма вазифасини бажаргани ҳолда яратилиш ҳудуди ва хусусиятига кўра биридан фарқлана бошлади. Ҳар бир ҳудуднинг ўзига хос баёзчилик мактаблари вужудга келиб, танланган шоирларнинг ижоди, ғазаллардаги мавзу тематикаси ва бошқа хусусиятларига кўра маълум бир характерга эга бўлди. Баёзлар оммалашуви натижасида хизмат кўрсатиш турлари ҳам ўзгара бошлади. Шу жиҳатидан баёзларнинг ёзилиш мақсадига кўра қуйидаги турларга бўлиб ўрганишни маъқул кўрдик.

3. Шоҳ, амир ва юкори мансабдаги шахсларнинг буйруғига кўра ёзилган баёзлар;

¹ Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ўқитувчиси, PhD

² Қаранг. Ҳ.А.Гибб. Арабская литература. М., ИВЛ. 1960, 36-80 стр; Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. –Т. Фан, 1976. 80-бет.

³ Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. –Т. Фан, 1976. 80-бет. 82-бет

4. Қуйи табақа шеър ихлосмандлари учун ёзилган баёзлар;
5. Бирор соҳа вакиллари учун ёзилган баёзлар.

Шоҳ, амир ва юқори мансабдаги шахсларнинг илтимосига кўра ёзилган баёзлар бошқа турдаги баёзлардан бир қанча хусусиятлари билан фарқланади. Аввало, баёз учун танланган маҳсулотларнинг энг сифатлиси ва юқори малакали хаттот ва котибларнинг ишлашида кўринади. Бу турдаги баёзлар чиройли хатда ёзилгани учун китобхон ўқишда қийналмайди. Мисол тариқасида Абу Райҳон Беруний номидаги кўлёзалар институти Ҳамид Сулаймон каталогига № 2505 инвентар рақами билан сақланаётган кўлёмани таҳлил қиламиз.

Китоб муқоваси тўқ яшил рангда. Икки хил рангдаги кичик нақшлар турунж ва ўртада битта тўқ қизил рангдаги лола нақш бор. Бу нақшлар муқовага ўйиб ишланган. Китоб жуда яхши сақланган. Муқова юзидаги бир қисмининг йиртилганини ҳисобга олмаса деярли нуқсонсиз етиб келган. Бироқ мазкур баёзнинг ёзилиш санасига доир фарқли маълумотлар бор. Каталогда берилган тавсифга кўра баёз **1304/1886** йилда Қўқонда **Мирзо Муҳаммадий Бухорий** томонидан кўчирилган деб берилади. Бироқ матннинг айрим саҳифаларида китобнинг ёзилиш тарихига оид мулоҳазали ўринлар учрайди. 65 бетда кўйидаги мисралар келади. “Агар кўрсанг китобимда хатолик. Ўзимни сўк вале сўкма отамни мулло **Узоқжон Ҳўқандий 1302 йил**” деб ёзилган. Матн сўнгида кўйидаги сўзлар ёзилган “Асари кунад шумо ро таммат тамом дуои салом **1306 йил катаба мирзо Муҳаммадий Нажорий**” деб ёзилган.

Қўқон қоғозида настаълиқ хатида қора ва қизил сиёҳ билан ёзилган. Хатининг икки хиллигига қараганда буни битта хаттот кўчирмаган. Бошланиши чиройли настаълиқда ёзилган. Ўрталарида эса хунук хат билан ҳам ёзилган жойлари бор. Демак, китоб устида икки котиб ишлаган. Балки иккинчи котибнинг ёзуви хунуклиги сабабли биринчи котиб китобни давом эттирган.

Китобнинг бошланиш қисми сақланиб қолган. Китобнинг дастлабки саҳифасининг икки жойида тамға туширилган ва унинг ичида **Мулло Абдусамад Мутаваллий** деб ёзилган. Бу шахс катта эҳтимол билан китобга кейинчалик эғалик қилган шахс бўлиши керак.

Матн “**Китоб дебочаи девон Амирхон амир Фарғона жаннатмакон...**” деган сўзлар билан бошланади. Шундан сўнг шарқ китобатчилиги анъаналари асосида Басмала ҳамда форс-тожик тилида битилган ҳамд, наът билан бошланган.

Амирий тилидан берилган бу дебочада унинг шоҳлик фаолияти ёритилган: юртни қандай бошқаргани ва нималарга аҳамият бергани, халқ учун нима ишлар қилгани кабилар ҳақида туркий тилда ёритилган. Шунингдек илм аҳлининг пешвоси сифатида ҳам шоирларга, олимларга ҳурмати, уларнинг фаолиятини ривожлантириш учун қилган хайрли ишлари: шеър базмларини ўтказгани, ҳар бир шоирнинг қобилятига қараб тақдирлагани кабилар ҳақида ҳам шоҳ тилидан ёзилган.

Амирий кунларнинг бирида шоирлар мажлисида ўтирганида баёз тузиш фикри келиб қолганини ва барчага манзур бўлган шеърларни битта қилиб йиғишни кўнглига келтирганини айтади: “Бир кун хусусий мажлисда Закий таъби Зуфнунийларким сўз гавҳарларини асиротлари эрдилар. Ҳар неча абётлар бамаъни булбулнаво гулчехралар сурудини ижтимоъ қилиб хат ёйиб ўз жойларин тўлдуруб қўл қовуштуруб илтимос қилдиларким, агар ҳазраталаридин руҳсат олий муяссар бўлса бу шоҳ ва гавҳарларким ажр сафҳаларида берибондур ва бу он силкида мунтазир бўлуб ёзилса, қаю ғазал ўз баҳрида тартиб бирла битилса алзи кўрунур. Нечукким **каломул мак Малуюкул** камдур. Мабодо гул авроқларидек хаводислар танд бо биданд сочилиб зоеъ бўлғай деб тазарруъ қилдилар. Дедиларким, Гул ҳарфи лис фи қартос зоеъ ноҳар ул кироми жамоа илтимосларин қабул қилмоқдин ўзга чора топмадим. Ва ул тасубадот ожизалариким баъзиси туркий суманбарлар савдосидин туркий тил бирла айтилғон ва баъзиси тожик парюшларин сарву

кадди ҳавосида форсий лафз бирла ёзилгон эрди. Ул мажмуада ҳозир қилиб сувни мадфиклари орасида ўртага солди ва ул завқ фунунлар хабарида сафжаларин бир-бирига хат қилиб ҳар бахрини бир бўлак бирла айриб тартиб бирла жаъм қилдилар. Андин сўнгра фатонат моб маҳорат актотоб котибэгри зиёллариға эътимод қилиб ва ўзларин номавзун тийра табиатлариға мағрур бўлуб ҳазра сўзлари бирла сафоҳат кургузсалар қисомдек тил келиб юзлари қаро бўлсуней. Тамом шуд дебочаи девонаи саид Амирхон амир Хўқанд Қўстантаня (Қўстантаный)”.
Шундан кейин яна басмала берилади ва шеърлар бошланади. Ғазаллар ҳамд билан бошланган. Шундан кейин Амирий ўзининг ғазалларига Амир тахаллуси остида намуналар беради:

Эй кўзда юндунг ҳайрат асоми тамошо,
Наззора ҳуснунг гул баҳора тамошо⁴.

Шунингдек, шоир ўзи севган шоирларнинг ғазалларига мухаммас ҳам битган. Жумладан, Бедил, Навоий, Сойиб (тожикча ғазал) кабиларнинг ғазалига мухаммас битган. Хусусан, Навоий ғазалига ёзган мухаммаси қуйидагича:

Юошим ўлсун поймол тарки савдо айласа
Хира бўлсун кўз жамолингдин тийра айласа
Жонға ўт тўшсун агар бўлак таманно айласа
Кўнглум ўртансун агар хайрига парво айласа
Ҳар кўнгул ҳам санинг шавқингни хидо айласа⁵.

Шунингдек, баёзда ғазал, мухаммас, мусаддас, таржибанд, тахмислар, маснавий, қасида, баҳри таъвил, муножот, ҳикоят каби жанрлар учрайди.

Баёзда Жомий, Навоий, Гулшаний, Касрат, Хаё, Ҳотиф, Рандий, Макнун, Машраф, Фазлий, Амир, Адо, Вазир, Маънос, Афсус, Дабир (Дахир), Нусрат, Ҳижлат, Равнақ, Нола, Васлий, Сойиб, Толеъи, Назирий, Комилий, Ҳилолий, Қосимий, Мўъмин, Ғозий, Кошиф, Кисрат, Фоний, Зоҳид, Сайид Нуриддинхон Тўра каби шу давр оралиғида яшаган 36 нафар шоирнинг туркий ва форс-тожик тилидаги ғазаллари; Зийнат, Фазлий, Ҳотиф, Мушфикий қасидалари; Ғозий таржиббанди; Сайдо мухаммаслари; Наъти Гулшаний; муножот Жомий кабилар берилган.

Баёз сўнгида 18 варақдан иборат кичик ҳажмдаги варақ қўшилган. Бу варақлар кейинчалик қўшилган бўлса керак. Хати бошқа ва матнга тикиб қўйилган. Ушбу қўшилган варақда ҳам Амирий ғазалааридан намуналар берилади.

Кўрди нозанинлардин текма гирёнлар
Тўкди мардум чашмим қатра-қатра маржонлар⁶.

Қизиғи шундаки, шоирларнинг ғазалларидаги қофияга эътибор берилса барчасининг ғазаллари қофиядош сўзлар билан тугаган. Масалан:

84 а Вазир
Лаълинг орзусидин кўзларим тўкуб қонлар,
Бўлди шоҳ маржондек ҳасратида мужгонлар.

84 б Нола

Қолди то кўнглим ичра билганлар,
Топти равнақ андоқким ғунчадек гулистонлар.

85 б Афсус

Зулфи мубталосидин ҳар қаён паришонлар

⁴ Абу Райҳон Беруний номидаги қўлёзалар институти Ҳамид Сулаймон каталогига № 2505. 11 а бет

⁵ Абу Райҳон Беруний номидаги қўлёзалар институти Ҳамид Сулаймон каталогига № 2505. 15 а бет

⁶ Абу Райҳон Беруний номидаги қўлёзалар институти Ҳамид Сулаймон каталогига № 2505. 83 а бет

Кўнги́л ўтлиғ яъни неча хонавайронлар

86 б Дабир (Дахир)

87 а Хотиф

Эй юзунг шифоидин тоза юр иймонлар

Орзаингни этмарлар дин учун мусулмонлар

Демак, ушбу ғазалларнинг қофиядошлигига кўра шоирлар бир-бирларининг ғазалларига тахмислар боғлаганлар. Ва ижодий ёндашганлар.

Ушбу баёз Амирий томонидан тузилгани учун асосан ўз ижодига оид шеърлари киритилган. Шунингдек ўзигача яшаб ўтган устоз деб билган шоирлар ҳамда замондош шоирлар ижодидан намуналар берилган. Энг муҳими, Амирий бу баёзни ёзилишида ўзи алоҳида эътибор қаратган. Шу жиҳатдан ушбу баёзнинг илмий адабий қиммати катта.

Умуман олганда, баёзларнинг тарихий тараққиёти ва ривожланиш босқичларини кўздан кечирар эканмиз, XV асрларда бошланган баёзчилик анъанаси XX асрга келиб ўзининг ривожланиш чўққисига чиқди. Натижада баёзлар нафақат шоирлар шеърларини аждодлардан авлодларга етказувчи манба, балки фан ва санъатнинг турли соҳаларига алоқадор маълумотлар жамланмаси ролини ҳам бажарди.

Адабиётлар Рўйхати:

1. Ҳ.А.Гибб. Арабская литература. М., ИВЛ. 1960, 36-80 стр; Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. –Т. Фан, 1976. 80-бет.
2. Ўзбек адабиёти тарихи масалалари. –Т. Фан, 1976. 80-бет. 82-бет
3. Абу Райхон Беруний номидаги қўлёзалар институти Ҳамид Сулаймон каталогига № 2505.